

EPOS MƏTNLƏRİNDƏ GİRİŞ HİSSƏSİNİN MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: epos, giriş, ozan, skop, informasiya, zaman, məkan

The meaning features in introductory parts of Epos texts Summary

This article is dealing with the analyses of the contents of introductory parts of epos texts being as a part of folk literature.

In epos texts introduction is mainly covering the ozan's or the narrator's speech of a sender the first information to the addressee.

The analyses show that in the introductory part the narrator gives necessary information on the participants or the place of the events too or time and the place as well.

Key words: epos, introduction, ozan, scope, information, time, place

Eposlar uzun tarixi bir yol keçmiş fərdlərin qrupda, qəbilədə, tayfada birləşərək yaratdıqları cəmiyyəti, bu cəmiyyətin adamlarını, rəhbərlərini, qəhrəmanlarını, həyat və məişətlərini, adət və ənənələrini tərənnüm edir. Birləşmə, birgələşmə, kollektivləşmə, nəhayət cəmiyyətləşmənin ilk rüşeymləri eposlarda müşahidə olunur. Bu əsərlərdə toplumun razılıq əsasında formalaşmış yasaqları onu göstərir ki, bu toplum qayda qanunlarla tənzimlənən bir birliyə doğru inkişaf edir və o, hələ dövlət adlanan müasir ictimai-siyasi sistem halına gəlməmişdir. Eposun təqdim etdiyi cəmiyyət ən ibtidai dövlət formasındadır, tayfalara, icmalara, etnoslara parçalanmış və ya belə elementlərin sərt deyil, zəif, kövrək birləşməsi şəklindədir. Bir tam kimi onun başında, həmçinin tərkib hissələrinin başında bir rəhbər durur (Bayandır, Qazan, Aruz, Baybura, Skild Skevinq, Beovulf, Xrodqar, Xalfdan və b.). Eposda haqqında bəhs açılan birlik İç Oguz, Daş Oguz, Uç oq, Boz oq, danlar, qaytlar və s. şəkildə birləşir. "İbtidai quruluş "Bəsit dövlət" kimi təqdim edilən birləşmənin "Xaosdan Kosmosa keçid" mərhələsində olması mifin yaşama, mövcud olma məkanına fərdin davranış tərzinin daxil olması birləşməsidir. Mifin "azad bir ruhun, hələ müxtəlif qanun-qayda əsarətinə alınmamış daxili azad ruh məkanı vardır" və mif özü onu (məkanı) çərçivəyə salmağa başlayır. O, məkanı yaratmağa, yəni başqa sözlə desək, kollektivi, cəmiyyəti pərçim etməyə başlayır. Kollektivi yaratmaq onun üçün pərçim üsullarını icad etmək deməkdir. Və yazılmamış qanunlar kodeksi belə pərçim üsullarından olur" (Abdullayev K.1991, c.15,30).

Epos etiketi belə cəmiyyətin etiketidir, onun yasaqları, qadağaları etiketin pozulmasıdır və fərdlərarası konfliktlər də yasaqları pozmaqdan doğur. Belə konfliktlər yasaqları pozmağa etirazdır. KDQ eposunda təsvir olunan cəmiyyətdə artıq çoban, ər, alp, bəy, xan statusları müəyyənləşib, dəqiqləşib. Qazan bəydir, Qaracığ çoban isə çobandır və Qazanın "Ağzın qurusun, çoban! Dilin çürüsün, çoban! Qadir sənə alına qada yazsun, çoban!" qarğışını dilə gətirmək statusu var. Çobanın isə Qazan olan yerdə onun evini almağa getmək statusu yoxdur. Çünki Qalın Oguz bəgləri bunu Qazanın başına "qaqanc qaxarlar, çobanla getməsəydi Qazan kafiri almazdı deyərlər" (KDQ c.46). Yasağı pozmaq, Qazanın yağısına ondan izinsiz girmək istəyi Qazanla çoban arasında konflikt situasiyası yaradır. Qazanın köməyinə çatan igidlərin "Çal qılincın, ağam Qazan, yetdim" harayı da Qazanın yağısına Qazandan sonra girmək, yasağı pozmaq etiketinin təsdiqidir. Qanturalı onu ölümdən qurtarmağına baxmayaraq, Selcan xatunu dəstursızca onun yağısına girməyinə görə bağışlamaq istəmir və deyir: "Dəstursızca yağıya girmək bizim eldə ayıb olur".

Tozan quş oluban uçadınmı?
Saqalınla boğazından tutadınmı?
Qafillüce sənə başın mən kəsəyinmi?
Alca qanın yer üzünə tökəyinmi?
Qara başın tərkinə asayınmı? (KDQ c.92)

KDQ-də belə konflikt situasiyaları, etiketin, yasaqların pozulması halları müxtəlif boylarda qeydə alınır. Bəzi hallarda qəhrəmanlar özləri etiketin qorunmasına nəzarət edirlər. Məsələn: "Uşun qoca oğlu Səgrək" boyunda Qazanın divanında bəyləri basıb keçən Əgrəkə tərs uzanmış deyir: "Mərə Uşun Qoca oğlu, bu

oturan bəqlər hər biri oturduğu yeri qılı-cilə-ətməgilə olubdur. Mərə, sən başımı kəsdim, qanımı tökdün, acımı toyurdun, yalındığımı tonatdın. (KDQ c.110).

Yaranmış, formalaşmış birliyin, cəmiyyətdə baş verən hadisələr haqqında nəğmələr qoşub, boy boylayıb, soy soylayan ozan da yaradıcılığında yasaqları nəzərə alır, onlar barədə məlumat verir və özü də yasaqlara əməl edir. Ozanın yasaqlara əməl etməsinin bəzi göstəriciləri eposların giriş hissələrində nəzərə çarpır.

Hər bir eposun xüsusi maraq doğuran tərəflərindən biri epik aləmin elementləri, ünsürləri və sosial quruluşudur. Anqlo-sakson eposu "Beovulf"da obrazlar sistemini kral, drujinaçılar, kraliça, qəhrəmanlar, onların drujinaları olub epik aləmin ideal cəmiyyətini təşkil edir. KDQ-də bu cəmiyyət xan, bəylər, qəhrəmanlar, onların sevib seçdikləri xanımlar, qəhrəmanları başına toplaşan igidlərdən ibarətdir. Hər iki eposda epik mikrososium da yer alır. Qazan da bəydir, Bəybörə də, Aruz da bəydir. Lakin onların arasında Qazan üstün mövqedədir. Bu cəhət ola bilsin ki, Qazanın Bayandırdan sonra xan olmaq statusundan irəli gəlir. Tayfa fərqliliyi də mikrososiumlar əmələ gətirir. KDQ-də İç Oğuzun Taş Oğuzla asi olduğu boyda bu aydın görünür. KDQ-də cəmiyyətin sosial quruluşundakı əsas fərqlərdən biri burada başqa dinli cəmiyyətlə qarşıdurmanın aparıcı xətt olmasında özünü göstərir. "Beovulf"da hadisələrin aparıcı xətti mifik düşmənlərlə mübarizə təşkil edir. "Beovulf" da epik sosium məhduddur və burada real ictimai münasibətlərə cüzi yer verilir. Sosial strukturun yeganə qanadı qəhrəmanlıq idealına cavab verən rəhbər və onun drujinasıdır. Bu mikrososium nəql edən və dinləyicinin şüurunda bütün qalan aləmi əvəz edir. "Beovulf" da əkinçilər, tacirlər, sənətkarlar və s. yoxdur. KDQ-də idə sosial qruplara bölgünün izləri zəif şəkildə də olsa özünü göstərir, dastnda çoban, bəzirganlar, qul-qaravaşlar, adi cəmiyyət üzvləri iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Beovulf"da yalnız bir dəfə qul obrazı canlandırılır. Qul əjdahanın xəzinəsindən qızıl camı oğurlayır. Eposda bu hərəkət ən alçaq işlərdən biri sayılır və əjdahanın qautlara hücumunun səbəbi olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, eposu nəql edən də müəyyən yasaqlara əməl edir. Fikrimizcə, ozanın və ya skopun əməl etdiyi yasaqlardan biri birlik, cəmiyyət rəhbərini həm statusa, həm də ona müraciətə görə ayırmadır. Bu faktlar eposların giriş hissələrində aşkar nəzərə çarpır.

"KDQ"-də tədqiqatçıların "müqəddimə" adlandırdığı hissəni nəzərə almasaq, on iki boyun hər biri giriş və sonluğa malikdir. Giriş hissələrini boyların ardıcılığı ilə qeyd edək:

1. "Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayandır yerindən turmuşdı. Şami günlügi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala Sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə inək xalicəsi döşənmişdi". (KDQ, s.34)

2. "Bir gün Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudu, Amit soyının aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayandır xanın göygüsü, Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzünə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı- ipək döşəmişdi. Səksən yerdə bədyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürəhilər düzülmüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbbət kafər qızları Qalın bəqlərinə sığra q sürüb içərlərdi". (KDQ.s.42)

3. "Qam Ğan oğlu Bayandır yerindən turmuşdı. Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin pərdə ipək xalicəsi döşənmişdi. İç Oğuz, Daş Oğuz bəqləri Bayandır xanın söhbətinə dərilmişdi". (KDQ.s.52)

4. "Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı. Qara yerin üzünə otaxların tikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalicəsi döşəmiş idi. Ala Sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Ağzı böyük xümrələr ortalığa salınmış idi. Toquz yerdə bədyələr qurulmuşdı. Altun ayaq surəhilər dizilmişdi". (KDQ.s.68)

5. "Oğuz zamanında Qanlı qoca, derlərdi bir gürbiz ər vardı. Yetişmiş bir cılasun oğlu vardı. Adına Qanturalı deirlərdi". (KDQ.s.85)

6. "Məgər xanım Duxa qoca oğlu Dəli Domrul deyirlərdi, bir ər var idi. Bir quru çayın üzünə bir körpü yapdırmışdı. Keçənindən otuz üç aqça alurdu, keçmiyəninəndən dögə-dögə qırq aqça alurdu"ş (KDQ.s.79)

7. "Qam Ğan oğlu xan Bayandır yerindən turmuşdı, qara yerin üzünə ağ-ban evini dikmişdi. Ala Sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi. İç Oğuz (Taş Oğuz) bəqləri söhbətə dərilmişdi. Yemə-içmə idi". (KDQ.s.94)

8. "Məgər xanım, bir gün Oguz otururkən üstünə yağı gəldi. Dün içində ürkdü, köçdi. Qaçub gedərkən Aruz qocanın oğlanı düşmüş, bir aslan bulup götürmüş, bəsləmiş. Oğuz gilə əyyamla gəlüb yurdına qondı". (KDQ.s.98)

9. "Qam Ğan oğlu xan Bayandır yerindən turmuşdı. Ağ ban evini qara yerin üzünə dikdirmişdi. Ala Sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi. İç Oğuz, Taş Oğuz bəqləri yığnaq olmuşdi". (KDQ.s.104)

10. "Oğuz zamanında, Uşun qoca derlər, bir kişi vardı. Ömründə iki oğlu vardı. Ulu oğlının adı Əgrək idi. Bahadır, dəlü, yaxşı igid idi. Bayandır xanın divanına qaçan istəsə varır-gəlürdi. Bəqlər-bəgi olan Qazan

divanında buna heç qapu-baca yoğdı. Bəgələri basub, Qazan ögündə oturardı. Kimsəyə ittifaq eyləməzdi”. (KDQ.s.110)

11. “Məgər xanım, Tırabuzan təkuri bəglər bəgi olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi. Bir gecə yeyub oturarkən şahinçibaşına aydır: “Mərə, sabah şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim!”-dedi” (KDQ.s.116)

12. “Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Əmma Taş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı”. (KDQ.s.123).

Boylardan üçü “bir gün” zaman zərfliliyi ilə başlanır və onlardan biri “Qam Ğan oğlu xan Bayandır”, ikisi “Ulaş oğlu” ilə davam edir. “Bir gün” ifadəsini nəzərə almasaq, dörd boyda giriş qəlibi Bayandır xanın, iki boyda Qazan bəyin ağ-ban evini dikib məclis qurması barədə məlumat verir. İstər Bayandır xanın, istərsə də Qazan bəyin məclis qurması barədəki məlumat, kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, eynidir. Altı boy oxşar giriş qəlibi ilə başlanır və bu qəliblərdəki “yerindən durmaq” səhər yataqdan durmaq mənasında deyil, hazırlıq gördürmək, məclis qurmaq üçün işə başlamaq, bu işi, yəni hazırlıq işini bitirib qonaqları qəbul etmək anlamındadır. Ozan bu giriş qəlibindən sonra, demək olar ki, hər dəfə məclisin başlanmasına keçid edir. Bəzi hallarda bu keçid yeyib-ichmək, bir boyda qonaqları qəbul etməyə keçiddir. Boyun əsas hadisəsinin sujeti, başvermə ardıcılığı da bundan sonradır. Yəni qeyd edilən giriş qəliblərindən sonra ozan müəyyən bir hadisəni, daha doğrusu, boyun adında qeyd olunan hadisəni nəql edir. Nəqləmə elə qurulur ki, hadisələr bədii zamanın indisində cərəyan edir və gələcəyə doğru axır.

Epik nəğmələrdən epik dastanlara keçid etnik şüurla hər bir xalqın sosial-mədəni təcrübəsi ilə şərtlənmişdir. Şifahi şəkildə yaranmış, ağızdan –ağıza keçərək böyük yaşam yolu keçmiş folklor nümunələri, xalq yaradıcılığı inciləri sonradan yazılı ədəbiyyatla müqayisəsi onların arasındakı fərqləri aşkar şəkildə ortaya qoyur. Belə fərqlərin, eləcə də oxşarlıqların axtarışı epos poetikasının vacib problemlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Giriş hissələrinin müqayisəsini müxtəlif aspektlərdə aparmaq mümkündür. Burada daha çox ilk söyləmələrdə verilən informasiyanın məqsədi və əhəmiyyəti diqqəti cəlb edir.

Epos toplanmış kollektiv üçün nəql edilir. Adamların bir yerə toplanması isə məclisin qurulduğunu təsdiq edir. Girişin “Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayandır yerindən turmuşdu. Şami günlügi yer yüzinə dikdirmişdi. Ala Sayvanı gög yüzinə aşanmışdı. Bin yerdə inək xalicəsi döşənmişdi” formasında başlanması zaman parametrinə görə keçmişdə baş vermiş hadisədən bəhs olunmasını göstərir. Əslində, hər bir nəqlətmədə hadisə keçmişə aid olur. Belə olan halda ozanın verdiyi ilk informasiya dinləyənlərin Bayandırı tanıdığını, onun xan və Qam Ğan oğlu olmasını bildiyini təsdiq edir. Buradan da belə nəticə çıxır ki, dinləyənlər də oğuzlardır. Ozan xanı təqdim etmədən başlayır. Görünür ki, ozanın danışdığı hekayətlərdə ilk əvvəl xan haqqında məlumat verilməlidir. Belə məlumatın yoxluğu yasaq sayıla bilər. Bu nöqtəyi nəzəri qəbul etsək, onda 5, 6, 8, 11, 12-ci boylarda ozan yasağı pozmuş olur.

5 və 10-cü boyar “Oğuz zamanında” temporal birləşməsi ilə başlanır. Birləşmə boyun nəql edildiyi tarixlə boydakı hadisələr arasında zaman fərqlinin az olmadığını göstərir. Burada da dinləyənlərin oğuzu tanıması və oğuz zamanından müəyyən mənada xəbərdar olması informasiyası vardır. Həm 5-ci, həm də 10-cu boyun girişindəki narrativ konstruksiya dinləyənlərin haqqında danışılan adamları tanımadığını şərtləndirir. Yəni onlar Qanlı qocanı, onun oğlu Qanturalını, Uşun qocanı və onun oğlu Əgrəki tanımır. Əks təqdirdə ozanın nitqində “derlərdi” formasından istifadə olunmazdı.

Ozan 10-cü boyda həm Bayandır xanın, həm də Qazanın adını dilə gətirir. Belə məlum olur ki, qeyd olunan oğuz zamanı Bayandır və Qazan xanın yaşadığı və Oğuz cəmiyyətini idarə etdiyi dövrü nəzərdə tutur. 5-ci boyda isə bu adlar çəkilmir. 5 və 10-cü boylarda oğuz bəyləri üçün məclisin qurulması barədə informasiya yoxdur. Bu giriş hissələri ozanın Bayandırı və ya Qazanın məclisinə toplaşanlar üçün danışması aydınlaşmır. Onun danışdığı rəvayətə oğuz qövmindən olan başqa adamlar qulaq asır. 10-cü boydakı giriş hissəsi qulaq asanların, adresatların Bayandır və Qazanı tanıması barədə informasiya daşıyır. Onu da qeyd edək ki, 11-ci boyda da ozan giriş hissəsində Bayandır xan haqqında məlumat vermir. Bu boyda da danışılan rəvayətin adresantları üzə deyil. “Məgər xanım, Tırabuzan təkuri bəglər bəgi olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi. Bir gecə yeyub oturarkən şahinçibaşına aydır: “Mərə, sabah şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim!” -dedi” (KDQ.s.116). Giriş hissəsində Qazanın və Trabzon məkan adının çəkilməsi nəql edilənin oğuzlara aid olmasından xəbər verir. Qazan rəbərdir və ona bəxşilər göndərilir. Bu giriş hissəsində Qazan xanın şahinbaşının olması qeyd olunur. Qazan ona göstəriş verir. Bu göstəriş ova çıxmaq haqqındadır. Deməli Qazanın ova çıxması üçün görülməli hazırlıq işləri də onun xidmətçiləri tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Giriş hissəsində Trabzon barədə əlavə informasiya yoxdur. Lakin “Trabzon təkürü” ifadəsi bu yerin oğuzlarda olmadığını, ancaq oğuzlarla əlaqələrin mövcudluğunu nəzərə çatdırır.

Epik əsərlərdə istifadə olunan giriş hissələri əvvəldə yerləşir. Belə yerləşmə ilkin vacib informasiyaların daxil edilməsini şərtləndirir. K.Vəliyevin fikrinə görə, söyləmə-formula-söyləmə-formula-söyləmə... sxemi nitq

aktında əmələ gələn formula bir söyləmədən digərinə (bir nitqdən digərinə) keçərək poetik strukturun dayanıqlı elementinə çevrilməsinin inikasıdır (Велиев К.1999, с.214)

Aydındır ki, giriş hissəsi bitmiş fikir ifadə edən hazır nitq konstruksiyası olduqda funksional semantik sistemliyi aşkarlanır. Konkret eposun girişi və ya giriş hissələri eyni epos çərçivəsində müəyyən xronoloji ardıcılığı qorunmalıdır. Belə ardıcılıq girişdəki zamana aid olduğu kimi adları çəkilən personajlara da şamil edilməlidir.

Hər hansı eposun formullarını müəyyənləşdirmək təsnif prinsipləri əsasında mümkünləşir. KDQ-nın boylara bölgüsü, 1 2 boyun mövcudluğu onların başlanğıc (inisial) və son (final) hissələrini müqayisə etməyi sadələşdirir. 12 boyun giriş hissəsindən götürülmüş fraqmentlərin oxşarlığı onların formul kimi qəbul olunmasına əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1991, 152 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Велиев К. Лингвистическая поэтика. Баку, Гянджлик, 1993, 271 с.

Rəyçi: prof. A.Abbasov

Göndərilib: 09.12.2020

Qəbul edilib: 10.12.2020